

Отримана 13.11.2023

Прорецензована 17.11.2023

Прийнята до друку: 20.11.2023

e-mail: mykola.kharlamenkov@oa.edu.ua

DOI: 10.25264/2312-7112-2023-25-63-69

Харламенков М. Християнська генеза лібералізму: від соціального вчення кальвінізму до Джона Лока. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філософія»: науковий журнал. Острог: Вид-во НаУОА, 2023. № 25. С. 63–69.

УДК: 1:32

Микола Харламенков

ХРИСТІЯНСЬКА ГЕНЕЗА ЛІБЕРАЛІЗМУ: ВІД СОЦІАЛЬНОГО ВЧЕННЯ КАЛЬВІНІЗМУ ДО ДЖОНА ЛОКА

Ця стаття присвячена дослідженню зв'язку між кальвіністським соціальним вченням (вираженим в пуританізмі й вігізмі) та ідеологією лібералізму. Теологія Ж. Кальвіна була прогресивною та в деякому революційній для політичної царини. Вони заклали підґрунтя для обмеженого врядування, а саме це і є базис, на якому зріс республіканізм та сучасна ліберально-демократична система. Ж. Кальвін з усіх реформаторів був найзапеклішим ворогом тиранії як церковної, так і світської. А його послідовники, насамперед гугеноти та пуритани, найрадикальніші поборники свободи. "Фанатик кальвінізму був фанатиком свободи, бо в моральній війні за свободу його віровчення було зброєю та найвірнішим союзником у боротьбі" (Лекція 3. Кальвінізм і політика. А. Кайпер). Нонконформісти в лоні Англіканської церкви вели безкомпромісну боротьбу за чистоту християнської віри, що ніяк не відволікало від сумлінної праці та накопичення капіталу. Адже свобода не є свободою, якщо вона часткова. Вільнолюбний дух пуританізму просто не міг співіснувати з ідеєю божественного права королів та натхненною нею монархічним свавіллям. Спочатку розписом пера ревні кальвіністи покінчили з тиранами, а згодом під керівництвом О. Кромвелля буквально обезголовили монархію та встановили республіканський лад. Монархам все ж вдалося повернути трон, але поразка пуританізму під час Реставрації оманлива. Бо релігійні нонконформісти спромоглися безповоротно переформатувати ідейний та ціннісний ландшафт, в якому свобода набула культового значення для англійців. Зрештою спадкоємці пуритан – партія свободи вігів зробила все, аби вислів «англійська королева» означав саме те, що він означає зараз. А видатний представник цієї партії Дж. Лок надав цим ідеям філософського обґрунтування.

Ключові слова: свобода, релігія, пуританізм, Ж. Кальвін, кальвінізм, вігізм, лібералізм, Дж. Лок, англосаксонська ліберальна традиція.

Mykola Kharlamenkov

THE CHRISTIAN GENESIS OF LIBERALISM: FROM THE SOCIAL TEACHING OF CALVINISM TO JOHN LOCKE

"Among all the peoples of the world, the English excel in three extraordinary things – piety, freedom, and trade" – these words belong to Jean Louis Montesquieu (Max Weber 48). He, like another prominent French Enlightenment thinker, Voltaire, admired the English liberal system and did not give up hope for its implementation in his homeland. Although French Enlightenment figures are more famous than English ones, and historians traditionally pay much more attention to the Great French Revolution than to the Glorious Revolution, the English Enlightenment and the English Revolution took place earlier in time and had a greater impact on world history. In fact, the French, to some extent, emulated the English, including the founder of liberalism, J. Locke, who will be given special attention in this article. Therefore, liberalism is not an invention of the French; it became the quintessence of the evolutionary progress of English history, the key events of which occurred in the 17th century. And French liberal maxims and experiments took place only in the next century. Historical assessments of the Great French Revolution differ, but all recognize the striking difference between its idealistic intentions and brutal reality. The struggle for freedom degenerated into the bloody Robespierre terror and eventually into the Napoleonic dictatorship. Of course, the question of why the French Enlightenment project did not have practical success will always remain rhetorical, as it is impossible to reach a consensus on the assessment of such a complex historical phenomenon in the ideologically engaged humanitarian field. However, this should not prevent researchers from trying to understand the essence of this phenomenon.

Key words: freedom, religion, Puritanism, John Calvin, Calvinism, Whiggism, liberalism, John Locke, Anglo-Saxon liberal tradition.

«Англійці серед усіх народів світу ведуть перед у трьох надзвичайно важливих речах – набожності, свободі і торгівлі» – ці слова належать Жану Луї Монтеск'є [2, с. 48]. Він, так само як інший видатний французький просвітник Вольтер, захоплювався англійським ліберальним устроєм та не полишав сподівань на його імплементацію в себе на батьківщині. Хоча французькі просвітники більш імениті від англійських, а французькій революції історики традиційно приділяють значно більше уваги, ніж Славній революції, втім саме англійське Просвітництво та англійська революція

відбулися раніше в часі та мали більший вплив на світову історію. Власне, французи певною мірою калькулювали англійців, зокрема й родоначальника лібералізму Дж. Лока, якому в даній статті буде приділена особлива увага. Тому лібералізм не винахід французів, він став квінтесенцією еволюційного поступу англійської історії, ключові події якої припали на XVII століття. А французькі ліберальні сентенції та експерименти відбулися лише в наступному столітті. Історичні оцінки французької революції різняться, втім всі визнають різочу різницю між її ідеалістичними намірами й жорстокою реальністю. Боротьба за свободу виродилася в кривавий робесп'єрівський терор і зрештою в наполеонівську диктатуру. Звісно, питання, чому французький просвітницький проєкт не мав практичних успіхів, на завжди залишиться риторичним, адже не можливо дійти консенсусу щодо оцінки такого складного історичного явища в ідеологічно заангажованій гуманітарній царині. Однак це ніяк не має утримувати дослідників від спроб дійти до розуміння суті цього феномену. Зокрема автор цієї статті вбачає можливу причину історичної катастрофи французької нації в ігноруванні, як теоретиками, так і революційними практиками важливості релігійного фактора. Попри те, що Монтеск'є відзначив англійську набожність, французи намагалися без неї досягнути успіхів у свободі й торгівлі, ба більше, вважали її однією з найбільших перепон на цьому шляху. Французька революція підняла на свої прапори свободу й під цим стягом руйнувалися собори та вбивалося духовенство. За цим уважно спостерігав сучасник цих подій Е. Берк, видатний мислитель англосаксонської ліберальної традиції, – та не йняв віри, тому, як можна так легковажити питанням релігії у справі свободи. Для Е. Берка, як і для більшості мислителів англосаксонської ліберальної традиції, свобода невільна від релігії.

«Лібералізм» є терміном, який оповитий численними конотаціями, що деколи формують його узагальнене, чи навіть емоційно забарвлене сприйняття. Одним із таких спрощень є трактування лібералізму як секулярної, навіть войовничої до християнства політичної ідеології. Незважаючи на те що це половинчата інтерпретація, яка відображає характер лише одного з напрямків ліберальної думки, все одно це не завадило закріпити за лібералізмом реноме антирелігійної ідеології.

Цьому можна знайти кілька пояснень. Лібералізм асоціюється, насамперед, з іменами Вольтера, Руссо та виплеканою їхніми ідеями Французькою революцією, яка за своєю суттю була антиклерикальним явищем. Інколи складається враження, що англійські ліберали, які були родоначальниками лібералізму, та їхні американські послідовники залишаються в тіні так само, як їхня інтерпретація свободи в межах християнського морального вчення. Ідеї Дж. Лока, Б. Константа, Е. Берка, Лорда Актона та ще цілої низки англосаксонських авторів втрачають популярність в академічному середовищі. Інтелектуальна еліта на Заході у своїй абсолютній більшості сповідує ліві погляди, для позначення яких Ф. Гаєк використовує терміни «конструктивістський раціоналізм» та «соціалістична мораль». При цьому зауважимо, що в обох цих дефініціях міститься радикальний секуляризм.

Спостереження Ф. Гаєка поділяло чимало праволіберальних мислителів і політичних діячів другої половини XX століття. Серед них К. Поппер, М. Тетчер, І. Крістол, Р. Нісбет, Д. Лал. А книги «Опій інтелектуалів» Р. Арона та «Бог і людина в Єлі» В. Баклі цілковито присвячені цій проблематиці.

Ліві інтелектуали, які свою ідейну генеалогію ведуть від французького Просвітництва, віддають перевагу визначенню свободи, представленому в працях Ж.-Ж. Руссо, та нехтують початковою дефініцією, яку дали цьому терміну англосаксонські автори. Таким чином, можемо ствердити, що французька ліберальна традиція, названа континентальною, впродовж минулого століття і до нашого часу, знайшовши своє вираження в соціал-ліберальній ідеології, домінує над англосаксонською ліберальною традицією. Це не могло не позначитися на тому, що лібералізм трактується як антитеза християнству. У сучасного ліберала викликає обурення сама претензія християнства на монопольне володіння істиною. Вони вбачають у цьому пряму загрозу плюралізму ліберального суспільства. А християнська мораль, яка для англосаксонських лібералів завжди була запорукою свободи, сприймається сучасними лібералами не інакше, як кайдани для індивідуальної свободи.

Помітним є також і те, що англосаксонський лібералізм втратив свій вплив не тільки в академічних колах, але й у партійних. На Заході, окрім неоконсервативного крила Республіканської партії, важко знайти бодай когось, хто б тримався його ціннісних орієнтирів. Коли філософська ідея не знаходить своїх adeptів у практичній політиці, вона перестає впливати на широкий електоральний загал та формувати політичну культуру й інститути. Таким чином під загрозою опиняється ліберальна демократія, біля джерел якої стоїть саме Дж. Локк, а не Ж. Ж. Руссо.

Згаданий неоконсерватизм у значенні поодинокого виразника ідей англосаксонського лібералізму та його християнського духу, окрім позитивної ролі продовжувача величної ліберальної традиції,

створив плутанину в політичних термінах, яка не пішла на користь лібералізму. Це сталося через деякі особливості американської політики.

Річ у тому, що американський консерватизм, за визначенням С. Гантінгтона, – це захисна реакція на загрози ліберальній системі, заснованій на ключових ідеях філософії Джона Лока. «Зберігаючи досягнення національного лібералізму, американським лібералам нема до кого звернутися по допомогу, окрім як до консерватизму» [12, с. 473]. Ця думка запозичена С. Гантінгтоном у видатного дослідника американського лібералізму Л. Харца, який резюмував, що в американській політичній думці відсутня класична для європейців дихотомія – лібералізм проти консерватизму. На американській землі дві ідеології слугують спільній меті – збереженню американської ліберальної політичної системи. Таким чином, між Дж. Локом і Е. Берком можна поставити знак рівності [10, с. 146].

Американські захисники ліберального порядку в другій половині ХХ століття почали дистанціюватися від терміну лібералізм, через те що їхні опоненти зліва (соціал-ліберали) монополізували це поняття, називаючи себе просто лібералами. Одним із тих, хто не хотів мати нічого спільного з таким лібералізмом, що втратив під собою автентичний політичний і моральний фундамент, був Ірвінг Крістол. Ця людина стала родоначальником того, що згодом отримало назву «неоконсерватизм». Як він сам пояснив, цю назву вони отримали від своїх супротивників (соціал-лібералів) [5, с. 6], і чомусь не стали заперечувати її. Таким чином, з легкої руки лівих лібералів праві ліберали стали називатися неоконсерваторами. Ця обставина у цілому відіграла негативну роль у формуванні неправильних конотацій в розумінні ліберальної ідеології. З того часу назва «ліберал» позначає людину поміркованих лівих поглядів. А неоконсерватор відтоді став сприйматися як антиліберал. Хоча, насправді, неоконсерватори – це також ліберали, але праві, які стали в опозицію до лівих, так званих «соціал-лібералів». Одні спираються на англосаксонську ліберальну традицію, а інші – на континентальну. Перші прохристиянські, а другі – секулярні. Ця обставина особливо важлива в контексті розпочатої з 1960-х років Культурної війни в США, яка триває і по цей час. Це протистояння між правим і лівим політичним табором за контроль над морально-етичною сферою, у якому неоконсерватори захищають юдео-християнські підвалини американської культури, в той час як ліберали намагаються надати їй світського духу. Таким чином, впродовж десятиліть цієї війни за лібералізмом закріпилося стійке реноме антихристиянської ідеї.

Відтак, зі сказаного вище можемо виокремити декілька головних думок. По-перше, непрості стосунки з християнством склалися лише в одного з напрямків ліберального вчення, а саме в континентальній ліберальній традиції й похідній від неї соціал-ліберальній ідеології. Тому є грубою помилкою вважати секуляризм компонентою усього лібералізму.

По-друге, саме через домінування лівих в академічному та політичному дискурсі лібералізм континентальної традиції з притаманним йому антиклерикалізмом та секуляризмом набув найбільшого впливу як у політичній філософії, так і в практичній політиці. Це призвело до поширення грубої помилки, коли секуляризм став сприйматися невіддільним від ліберального вчення.

По-третє, існує англосаксонська ліберальна традиція, яка виключає навіть натяк на конфлікт з християнством, більше того ця традиція виникає з християнської світоглядної парадигми. А оскільки лібералізм бере свій початок з англосаксонської традиції, то можна вважати, що в цілому ця ідеологія є похідною від християнської соціальної доктрини, точніше, від її протестантського різновиду.

Йорг Гвидо Хюльсманн у передмові до книги «Ralph Raico The Place of Religion in the Liberal Philosophy of Constant, Tocqueville, and Lord Acton», іронічно зазначає, що в сучасній тотально секуляризованій культурі сміливим видається твердження про те, що релігія і свобода доповнюють один одного, а позиція, відповідно до якої релігія, зокрема християнська віра, є основою індивідуальної свободи, – цілковите нахабство [11, с. iii].

Англосаксонські ліберали, взявши за основу християнські фундаментальні приписи, їх значно розширили та конкретизували для соціальної сфери. Ліберали пояснили, що таке природні права, свобода, взаємовідносини індивіда та соціуму, ставлення до власності й закону, роль та межі держави. Дж. Лок, Е. Берк, А. Сміт, Дж. Медісон, Лорд Актон, Б. Констант, А. де Токвіль творили ліберальну теорію з вірою в існування вищого порядку, що мав якомога повніше відобразитися в соціальній сфері. Мова йде не про особисту віру чи тим паче про метафізичні підстави моралі, а про християнські світоглядні засади та про визнання соціальної користі від християнської релігії. Наприклад, Ф. Гаєк, який ставив себе поряд з вище згаданими мислителями, визнавав важливість християнства, хоча й був агностиком.

Потрібно наголосити, що лібералізм спирається на християнську традицію і захищає її, але при цьому не втручається в справи релігії. Ліберали не опікуються духовними благами людини, залишаючи цю царину християнській релігії, натомість зосереджені на усуненні зовнішніх причин болю й страждань. «Не через зневагу до духовного, а, навпаки, завдяки переконанню, що щастя людини залежить насамперед не від їжі та одягу, а від того, що людина плекає сама в собі – той внутрішній світ, який не може бути доторканим зовнішнім регулюванням» [8]. Ніяка політична доктрина не може зцілити душу, так само релігія не спроможна ефективно виконувати політичну функцію, притаманну державі. Отож, можна вважати, що лібералізм, розширивши загальні християнські принципи на соціальну сферу, водночас відокремив церкву від держави. Як ми згодом переконаємося, у цьому немає суперечності.

Говорячи про походження лібералізму, слід внести одну важливу поправку. Вона унеможливить помилкове сприйняття, породжене історичними особливостями появи інших ідеологій. Марксизм, анархізм, ревізійонізм, націонал-соціалізм нерозривні з їхніми теоретиками. К. Маркс, Ф. Енгельс, М. Бакунін, П. Кропоткін, Е. Бернштейн мали на меті розробити теоретичні засади ідеологічної системи для її практичної політичної імплементації. Іншими словами, вони цілеспрямовано творили ідеологію, тобто були ідеологами. Нічого подібного не можна сказати про англосаксонську ліберальну традицію, на ґрунті якої, між іншим, проріс консервативний напрямок думки, авторства Е. Берка. Так от, ані лібералізм, ані консерватизм не були задумані їхніми авторами як ідеології. Дж. Лок, А. Сміт, Е. Берк писали свої праці як політико-філософські рефлексії на актуальні соціально-політичні процеси всередині Англії та за її межами. Вже потім з цих робіт були виділені ключові засади і покладені в основу ідеологій лібералізму та консерватизму. Сам Берк про це пише таким чином: «Запевнюю вас: я не претендую на оригінальність. Я лише викладаю перед вами загальноприйнятні у нас думки, які від незапам'ятних часів і до цього дня тішаться незмінним схваленням і настільки нагніздилися в моєму розумові, що мені годі відрізнити те, що я перейняв від інших, від моїх власних розмірковувань» [1, с. 411].

Не применшуючи ролі теоретиків ліберальної думки, слід виразно наголосити, що ідея свободи не була винаходом кмітливого розуму. Англосаксонські автори лише підсумували панівні на Британських островах ідеї та дали їм належне філософське обґрунтування. Ось як цю думку висловив Ф. Гаєк: «Отже, тільки під час своїх спроб пояснити принципи порядку, що вже існував, але в недосконалій формі, Адам Сміт та його послідовники розвинули базові принципи лібералізму, щоб довести бажаність їхнього універсального застосування» [3, с. 20].

Жадання волі є глибоко вкоріненим у людську природу. Проте тільки деякі народи впродовж усієї історії спромоглися побудувати соціальну систему на наріжному камені свободи. Стародавні євреї, греки, римляни сформували відкриті суспільства, однак притаманний їм рівень свобод не йде в жодне порівняння з політичними, а що найголовніше, з індивідуальними свободами, до яких в еволюційний спосіб прийшли деякі європейські народи. Незаперечним є той факт, що ідея індивідуальної свободи, яку Б. Констант приписує виключно європейцям, зародилася в лоні християнської цивілізації і що цим прагненням до індивідуальної свободи спершу рухала виключно релігійна ревність. Народження Нової Європи з її прогресивними ціннісними смислами почалося в горнилі жорстокої релігійної боротьби за часів Реформації. Конфлікт з католицькою церквою змусив протестантів захищати свої релігійні свободи. Коли сильне релігійне почуття проривається крізь закостенілі інституційні форми релігії й засновує нове віровчення, це побуджує спрагу до більшої свободи [14, с. 44].

Найбільшим виразником цих прагнень став Жан Кальвін. Це твердження викликає роздратування у людей, які досі знаходяться в полоні радянського стереотипу, відповідно до якого Кальвін жорстокий тиран, а його послідовники – це темні люди, фанатики, скнари. Безумовно, Кальвін не був демократом і гуманістом в тому значенні, в якому сьогодні розуміють ці слова. Його висловлювання та окремі дії слід розуміти в контексті часу, в якому він жив. Ми не маємо можливості розглянути всі контрверсійні аспекти вчення і біографії цього великого реформатора. Що є важливим для нас – це відзначення прогресивності та в дечому революційності вчення Кальвіна для політичної царини. Він окреслив шлях для обмеженого врядування, а саме це і є базис, на якому зріс республіканізм та сучасна ліберально-демократична система. Ж. Кальвін з усіх реформаторів, був найзапеклішим ворогом тиранії як церковної, так і світської. А його послідовники, насамперед гугеноти та пуритани, найрадикальніші поборники свободи. «Жан Кальвін [...] погодився, що правителі, йдучи проти Бога, переступають межі своїх повноважень: якщо вони чинять так, вирішив Кальвін, вони скасовують власну

владу. Після 1572 року ці ідеї розширили та розвинули французькі послідовники Кальвіна. Усі вони (Франсуа Отман, Теодор Беза та Філіп Дюплесі-Морне) наголошували саме на цій ідеї: тиранам слід чинити опір. Первинний обов'язок християнина коритися Богові стояв вище за будь-який вторинний обов'язок коритися земному правителю. Виходячи з цього, пуританські автори легко й невимушено деконструювали ідею божественного права королів, вказуючи на брак її біблійного підґрунтя» [7, с. 187]. Забігаючи наперед, варто сказати, що перший трактат Джона Лока, з якого власне й починається ліберальна теорія, став продовженням цієї пуританської деконструкції «божественного права королів».

Народу Ж. Кальвін теж не довіряв, як і тиранам, тому в його вчені годі шукати підтримку народовладдя. Лорд Актон у зв'язку з цим зазначає: «...його вчення, зовсім не розраховане на те, щоб сприяти інститутам народної влади» [4, с. 81]. Заради справедливості слід сказати, що хоча ліберали прийняли демократію як найкращий політичний режим, однак усі вони мали сумнів щодо здатності більшості приймати раціональні політичні рішення та застерігали про небезпеку тиранії більшості. Абрахам Кайпер – прем'єр-міністр Нідерландів (1837-1920), та за сумісництвом теолог-неокальвініст, вбачав своїм покликанням відродити політичне вчення кальвінізму для потреб свого часу. Він ключовий мислитель, завдяки якому можна сформулювати найповніше уявлення про соціальне вчення кальвінізму. А. Кайпер, досліджуючи теологічні та філософські джерела політичних ідей, переконаний, що тільки кальвінізм заклав основи для індивідуальної та політичної свободи, бо «в кальвінізмі, як і в Декларації незалежності США, людина схиляє голову перед Богом, а перед іншою людиною високо її тримає. При народовладді [антитеїстичному. – М. Х.] Богу погрожують кулаком, а перед іншою людиною блазнюють» [13]. На протигагу кальвінізму – католицизм, лютеранство, руссоїзм, гегельянство наріжним каменем свого політичного вчення зробили людину. А для А.Кайпера – це надто хиткий фундамент, як зрештою для всіх кальвіністів і лібералів з властивою їм недовірою до людського пороку.

Саме суверенітет Бога, тобто необмежена влада Творця над державою та над усіма людськими сферами, на переконання Кайпера, є базовою ідеєю кальвінізму, яка утвердила свободу як ключову цінність на Заході. Свобода не походить від всемогутньої держави й жодним чином не санкціонована волею народу, а дарована людині Творцем. Між іншим, саме ця ідея лежить в основі розуміння природної свободи Дж. Локом. Щодо цього логічного взаємозв'язку політичної свободи та теології кальвінізму, А. Кайпер цитує Грюна ван Прістерера: «В кальвінізмі – джерело та гарантія наших конституційних свобод» [13].

Розбираючи соціальне вчення Ж. Кальвіна, доречно звернутися до першоджерела. У своїй четвертій книзі «Настанов у християнській вірі» Кальвін критикує деспотизм нечестивих володарів: «Ми ставимо дурного царя в один ряд з крадієм, який привласнив наше майно, або перелюбником, який руйнує наш шлюб, або вбивцею, що шукає нашої смерті» [9, с. 508]. Реформатор підтримує обмежене законом та розподілом влади політичне правління: «Порок (через людську гріховність) є причиною того, що найбільш прийнятною формою правління буде керування декількох людей... І якщо хто-небудь з них надто піднесеться, інші зуміють попередити і зупинити його» [9, с.489]. Ж. Кальвін захищає свободу народу: «Якби в наш час існували які-небудь органи типу магістрів, поставлених для захисту народу і стримування надмірної жадібності й свавілля монархів, то людям, наділим таким званням, не заборонялося б відповідно до повноважень протистояти нестриманості чи жорстокості державців. Щобільше, якби вони закривали очі на безчинства правителя щодо простого народу, я б вважав це підставою для звинувачування їх у зраді. Бо цим самим вони навмисно зрадили свободу народу, турбота по збереженні якої доручена їм по волі Божій» [9, с. 514]. Ж. Кальвін закликає до непокори християн, якщо наказ правителів спрямований проти Бога: «Ми повинні підпорядкуватися людям, що правлять нами, – та тільки в Богові. Якщо ж вони віддають наказ, спрямований проти Бога, він не має сили» [9, с. 514].

Загалом, можна виділити чотири ключові думки Ж. Кальвіна, які зробили найбільший вклад у справу поширення свободи на Заході та виникнення ліберальної теорії:

1. Ніхто не має права змусити людину послухатися Бога. Ні Папа Римський, ні світський монарх. Тому право вільно виражати свої релігійні переконання було гарантоване Богом. І всі, хто на нього посягав, отримували відсіч.

2. Правитель, як всі, – гріховна людина, спокушувана владою, тому християнським обов'язком є обмеження світської влади задля попередження тиранії та порятунку душі правителя.

3. Над людськими законами знаходиться Бог, а не монарх. Влада, як і народ, мають бути підзвітні закону.

4. Багатство – не гріх, а благословення Бога, звісно, якщо воно набуте праведним шляхом. Сумлінна праця – це один з різновидів служіння Богу. Тому християнин має бути підприємливим, працелюбним, заощадливим. Також Кальвін виправдовував лихварство, за яке в середньовіччі карали смертю.

Надалі ці ідеї з богословської царини перейшли у політико-філософську і були основоположними для таких понять, як природні права, індивідуальна та політична свобода, вільний ринок, обмежене врядування, стримування і противаги гілок державної влади.

А на сучасників Ж. Кальвіна ці ідеї справили вибуховий ефект. Вони стали теологічним обґрунтуванням волелюбних прагнень народних мас. Для світогляду релігійного типу, який панував у той час, це мало ключове значення. Усі дії, у тому числі й соціальні зміни повинні були мати санкцію Бога. Через Ж. Кальвіна їй було отримано. Відтоді ніщо не могло стримати свободу. «Фанатик кальвінізму був фанатиком свободи, бо в моральній війні за свободу його віровчення було зброєю та найвірнішим союзником у боротьбі» [13]. Розпочалися незворотні процеси, що сформували неповторну вільнолюбну культуру англійської нації, з якої черпав свої ідеї та натхнення родоначальник лібералізму Джон Лок. Побіжно волелюбний запал виявили французи, голландці та деякі швейцарські кантони. Однак тільки в англійців і, певно, у шотландців свобода набула культового значення. Не дивно, що саме англійські та шотландські автори сформували найбільшу базу того, що згодом отримало назву «англосаксонська ліберальна традиція».

Тому не будемо вдаватися в подробиці релігійної боротьби французів і голландців. Їхні зусилля без перебільшення відіграли важливу роль у формуванні республіканських ідей. Та нам куди важливіше в дуже стислому обсязі описати історичне тло й лише деякі ключові події, які сприяли зародженню ліберальної ідеології на англосаксонському ґрунті. Рушієм цих історичних змін були насамперед пуритани і їхні ідейні наступники – віги. Навіть Давід Г'юм, якому притаманний деякий скептицизм у ставленні до релігії, визнавав ключову роль пуритан у завоюванні політичної свободи.

У 1541 рік. Жан Кальвін розпочав успішне реформування Женеви, довівши цим самим, що він не тільки теоретик, але й успішний практик. Республіканський лад цього міста надихав європейських борців з абсолютизмом. У цьому ж місті створюється Женевська академія.

Випускники Женевської академії розносять революційні ідеї кальвінізму по Франції, Голландії, Англії, Шотландії. Серед них був шотландський кальвіністський реформатор Джон Нокс, який підняв повстання проти монархічного правління католички Марії де Гіз. У 1560 році королева під час цих подій раптово померла. Протестанти перемогли. Але через рік до влади прийшла ревна католичка Марія Стюарт, яка почала боротьбу з протестантським парламентом. Джон Нокс намагався перенести ідеї Кальвіна з церковної в політичну сферу. Наприклад, демократичний принцип представницького управління, притаманний реформатським церквам, він переніс в царину адміністративного політичного управління. «...Нокс пішов далі, намагаючись перенести у політичну царину ідеї, які Кальвін обмежував лише сферою церковного управління. Нокс узяв ідею представницького правління, притаманну реформатським церквам, які були спільнотами під проводом обраних старійшин чи “пресвітерів”, і застосував цей демократичний принцип на політичному рівні (місцевому, регіональному та національному). Це фактично перевернуло всю традиційну ієрархічну модель влади, спрямовану з верхів до низів» [7, с. 137].

В Англії релігійні неконформісти-пуритани, які не погоджувалися з частковими реформами англіканської церкви, очолюваної монархом, стали головною силою, що протистояла тиранії. На їхні погляди сильно вплинула Женевська Біблія, підготовлена англійськими релігійними біженцями (1560 рік). У ній містилися коментарі до священного тексту, які заперечували «божественне право королів» і обґрунтовували республіканські ідеї [7, с. 191].

Подальше теоретичне обґрунтування цих ідей здійснив Джордж Б'юкенен у трактаті «Про державне право шотландців» (1579 рік.); видатний англійський державний діяч та юрист Едвард Кок, який відіграв ключову роль у розробці, просуванні й прийнятті англійським парламентом «Петиції про право» (1628 р.), що обмежувала свавілля монарха й розширювала громадянські права та свободи підданих. Семюель Рутерфорд у 1644 році написав працю «Lex Rex», що значить «закон – король». Це був виклик абсолютизму, заснованому на переконанні, що єдиний закон – це воля короля. Цього ж року було видано полемічний трактат пуританина Джона Мілтона «Ареопагітика: Промова п. Джона Мілтона до парламенту Англії про свободу друку», який захищав свободу слова. Та найбільше

значення для політичної думки Британії, а згодом і колоніальної Америки мав Олджернон Сідней своїми «Міркуваннями про уряд». Він теж був критиком абсолютизму й поборником політичних свобод.

Сідней боровся не тільки на папері, але й був впливовою політичною фігурою в пуританському таборі О. Кромвеля під час громадянської війни, яка завершилася проголошенням республіки в 1649 році. Вона проіснувала недовго, монархія була реставрована, та процеси стали незворотними: внаслідок Славної революції (1688) Англія перейшла від абсолютизму до конституційної монархії, коли влада короля обмежувалася парламентом. Це відбулося завдяки вігам – партії, що успадкувала від пуритан-радикалів ненависть до абсолютизму та любов до свобод. Д. Г'юм зауважував тісний історичний зв'язок між англійськими нонконформістами та вігізмом [14, с. 43]. Вігізм як політичний світогляд був панівним в англійській традиції до середини ХІХ століття. Виразником цих ідей був віг Джон Лок. Ним у 1690 році були видані «Два трактати про правління». Отож відтоді починає свій відлік лібералізм. Сама праця була написана була в 1681 році й мала на меті підготувати ідейне підґрунтя для майбутньої революції, тому не випадково Дж.Лока вважають «апостолом» революції 1688 року [6, с. 9]. Власне існує більш ніж достатньо аргументів, аби поставити між вігізмом і лібералізмом знак рівності.

Взаємозв'язок між соціальним вченням кальвінізму та лібералізмом очевидний для всіх видатних політичних філософів англосаксонської ліберальної традиції, особливо для Алексіса де Токвіля та Лорда Актона. Таким чином, ми маємо усі підстави стверджувати, що лібералізм з'явився в християнському контексті, зазнавши, зокрема, значного впливу протестантизму. Це засвідчує постать Лока, який визначив «дух лібералізму».

Література:

1. Берк Е. Релігія і громадянське суспільство. *Консерватизм. Консервативна традиція політичного мислення від Едмунда Берка до Маргарет Тетчер*. Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий; Наукове товариство ім. Вячеслава Липинського. Київ: Смолоскип, 2008. С. 407–412.
2. Вебер М. *Протестантська етика і дух капіталізму*. Пер. з нім. Олександр Погорілий. Київ: Наш формат, 2018. 216 с.
3. Гаск Ф. Принципи ліберального соціального порядку. *Лібералізм. Ліберальна традиція політичного мислення від Джона Локка до Джона Роулза*. Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий; Наукове товариство ім. Вячеслава Липинського. Київ: Смолоскип, 2009. С. 19–35.
4. Дальберг-Актон Дж. *Нариси з історії свободи, влади та демократії*. Київ: Видавничий дім «Простір», 2019. 712 с.
5. Кристал І. *К итогам ХХ века*. Москва., 2014. 188 с.
6. Лок Дж. *Два трактати про правління*. Пер. з англ. Павло Содомора. К.: Наш Формат, 2020. 312 с.
7. Макґрат А. *Небезпечна ідея християнства. Протестантська революція: історія від шістнадцятого до двадцять першого століття*. К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2017. 445 с.
8. Мізес Л. Лібералізм в класичній традиції/ Л. Мізес. Переклад з англ. Юрія Мельника. *Лібералізм: антологія*. Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. 2-ге вид. Київ: ВД «Простір», «Смолоскип», 2009.
9. Calvin J. *The Institutes of the Christian Religion*. Book 4. The Ages Digital Library Theology. Translated by Ford Lewis Battles. Books For The Ages. Albany, OR USA, 1998. 654 p.
10. Hartz L. *The Liberal Tradition in America: An Interpretation of American Political Thought Since the Revolution*. Harcourt, Brace, 1955. 329 p.
11. Hülsmann J. G. Introduction, in: Raico R. *The Place of Religion in the Liberal Philosophy of Constant, Tocqueville, and Lord Acton*. Auburn: Ludwig von Mises Institute, 2010. P. iii-iv.
12. Huntington S. Conservatism as an Ideology, *The American Political Science Review*, vol. 51 (June 1957). P. 454–473.
13. Kuypers A. *Six Lectures Delivered in the Theological Seminary at Princeton. The L.P. Stone Lectures for 1898-1899*. New York, 2013. 275 p.
14. Raico R. *The Place of Religion in the Liberal Philosophy of Constant, Tocqueville, and Lord Acton*. Auburn: Ludwig von Mises Institute, 2010. 167 p.